

Tanulmány

A GLOBÁLIS ÁTALAKULÁS KIHÍVÁSAI – ELKERÜLHETŐK-E A KATAKLIZMÁK?¹

Palánczai Tibor

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Corvinus Egyetem
tibor.palanczai@uni-corvinus.hu

A „Nagy Átalakulások”

Ma már nyilvánvaló, hogy az elmúlt évtizedekben nagy társadalmi „átalakulás” korszakába léptünk („Átalakulásokról” – Polányi Károly, Leszek Balcerowicz vagy sokan mások). Mindig voltak nagy sorsfordító változások, amelyek hosszabb távon a történelemnek új irányt adtak, és amelyek eredményeként a társadalmak minőségileg egészen mássá váltak. „Minden néhány száz évben a Nyugat történetében éles átalakulásra kerül sor. Nevezhetem ’vívásztónak’. Néhány rövid évtizeden belül a társadalom átszerveződik, így világnézete, alapvető értékei, társadalmi és politikai szerkezetei, művésze és kulcsintézményei. Ötven évvel később új világot találunk. Az akkor született emberek nem tudják elképzelni azt a világot, amelyben nagyszüleik éltek, s amibe saját szüleik beleszülettek. Mi most épp egy ilyen átalakulást élünk át. A posztkapitalista társadalom születik.” (Drucker, 1994, 1.) A nem-„nyugati” civilizációk korábbi történe-

¹ A témában hasonló címmel könyv készül

téről ilyen szempontból kevesebb konkrét információnk van. Egyetértek azzal, hogy most is ilyen nagyívű történelmi átalakulás korában élünk. Ezeknek a változásoknak a sajátja, hogy érintik a társadalmi-gazdasági struktúra valamennyi szegmensét, vagy ha úgy tetszik, a társadalmi formáció valamennyi összetevőjét.

Az emberiség története nem egyenes vonalúan fejlődik, hanem ciklikusan, bár töresekkel és kitérőkkel, de felfelé ível. A ciklusok a társadalom életének valamennyi szféráját jellemzik, s azok egy-egy dimenzióban különböző hosszúságúak. A felfelé ívelés, a „társadalmi haladás” úgy értelmezhető, hogy a nagy minőségi váltásokkal valójában a jobb minőségű struktúrák kerülnek előtérbe. A „haladás” tettenérhető az anyagi javak gyarapodásában, a termelékenység és a hatékonyság javulásában, a növekvő jólétben, a társadalmi struktúrák finomodásában, a demokrácia fokozódásában, a tudásunk és kultúránk gyarapodásában vagy sok más egyébben.

Miközben a társadalmi élet valamennyi területén kimutathatóak az előre vivő, az

emberi haladást képviselő trendek, a fejlődés következtében új ellentmondások keletkeznek, s a fenyegetések és a veszélyek a korábbiakhoz képest akár súlyosabbak lehetnek (nukleáris háború veszélye, az elnyomás módszereinek és „technikájának” kifinomulása, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése vagy éppen akár az emberiség pusztalétét fenyegető környezeti katasztrófák). Nem lehet kizárni, hogy olyan fordulópont-hoz érteztünk, ahol az egész emberiség léte foroghat kockán.

A változások többnyire hosszabban érlelődnek, s erőteljes ellenhatásokkal találkoznak. A régi struktúrákhoz markáns érdekek kötődnek, s mivel a váltások az előző struktúrák tagadását jelentik, azokat többnyire jelentős erők vehemensen védik. A nehézségek a folyamatok nem megfelelő felismerésével kezdődnek, s mindezek miatt a szükséges lépések elmaradnak, a cselekvés késik. A „kiigazítások” lehetnek békések, de a töréspontokat többnyire nagy „kataklizmák” vagy „forradalmak” jelzik, s ezek a fentiek miatt adott esetben fájdalmasak és költségesek, akár véres konfliktusokkal járhatnak.

A társadalmi fejlődést a maga komplexitásában kell vizsgálnunk. Vita tárgyát képezheti a strukturálás kérdése. A társadalmi haladás tetten érhető a formációk változásán, azzal, hogy ezek a történelem során hatalmas formagazdagságot mutattak, az egyes formák fejlettebb vagy elmaradott voltát viszonylagosan lehet csak értelmezni. Az emberiség története a különféle társadalmi formációk fejlődése, időben és térben való együttélése, egymásra hatása és összeütközése. A változások kapcsolódhatnak a formáció különböző elemeinek válságához vagy átalakításához, legyen szó a technika forradalmáról, társadalmi vagy politikai berendezkedésről, ideoló-

giák vagy vallások harcáról. A komplex vizsgálatnak tehát ki kell terjedni a technostruktúrákra, a társadalmi és gazdasági szerkezetek alakulására, a társadalmi viszonyok és az intézmények fejlődésére, azok egymással szemben kialakuló viszonylataira, a hatalmi struktúráikra, valamint az emberre, hiedelmeivel, tudásával, kultúrájával, magatartási és erkölcsi normáival együtt.

Ahhoz, hogy meghatározhassuk, hol tartunk most, nagy ívű történelmi távlatokban próbáljuk felvázolni az emberiség fejlődésének főbb állomásait (töréspontjaival együtt), s annak legfontosabb dimenzióit.

Kétségtelen, a techno-struktúrák fejlődése szempontjából kiindulópont volt a tűz és a kerék felfedezése. A modern ipari társadalmak szempontjából áttörést a gőzgép, a robbanómotorok és az elektromosság felfedezése hozták. Ma a számítástechnika, az információs és kommunikációs technikák korát éljük. Ez utóbbiak elterjedését és meghatározóvá válását a gazdasági struktúrákban az elmúlt harminc-nyolcvan évre tehetjük.

A társadalom fejlődésének első időszakában az emberi és az állati erő szolgált alapvető energiaforrással. A hő nyerésére a fa és más növényi anyagok égetését használták. A napenergia „hasznosítása” egyenlő az emberiség történetével, s különös jelentősége volt történelmi szempontból a szélenergiának (pl. vitorlás hajók és a nagy felfedezések). Az ipar szempontjából az áttörést a szén, az olaj és földgáz hozták, ami alapvetően a hőenergia hasznosítását jelentette. Ezek mint elsődleges források képezték a bázisát a gőzgépnek, a robbanómotoroknak és a villamosenergia-termelésnek.

A mai kor technikai forradalmaiból az energiaszektor egyelőre kimaradni látszik. Már az 1940-es évektől nagy reményeket

fűztek a nukleáris energiához, s sokan hosszú időn keresztül az új technikai forradalom vívmányának tartották. Ha a háború utáni nagy energiafejlesztési programokat áttekintjük, azt találjuk, hogy időről időre többnyire tizenöt-húsz évet adtak az áttörésnek a nukleáris energia frontján. Ez az áttörés nem következett be (külön kérdés a katonai „hasznosítása”), s úgy tűnik, nem is következik be. A nukleáris energia költségeiben ez ideig nem tudott a hagyományos forrásokkal versenyképessé válni. A társadalom szemében a legnagyobb ellenállást a biztonsági kockázatait váltják ki. A nukleáris energia gyakorlatilag továbbra is csak a hőenergia-termelést szolgálja. A hőtermelésen alapuló struktúrák hatalmas költsége és valós veszélye, hogy a környezet súlyos elszennyezésével járnak együtt.

Az információs forradalomhoz kétségtelesenül az elektromos energia képezi az átkötést, de mint másodlagos energia termelése a hagyományos fűtőanyagokra épül. Az elektronikai forradalom egyelőre nem váltotta ki új energiaforrások bevonását, sőt gyakorlatilag további évtizedekre éppen konzerválni látszik a szénhidrogének szerepét az energiafogyasztásban (például a számítástechnika vagy az informatika hatása az olajkitermelés és felhasználás lehetőségeire és hatékonyságára).

Az ún. alternatív forrásokkal az áttörés lehetőségeit keressük, de azt ez ideig nem tudtuk elérni. A fizikai törvények ismerete alapján nem kizárt, hogy az energia akár „szabad forrássá” válik, aminek természetesen az egész emberiség fejlődése szempontjából beláthatatlan következményei lennének.

A techno-struktúrák szoros kölcsönhatásban voltak a gazdaság szerkezetének átalakulásával, az emberi tevékenységek jellegé-

nek, meghatározó területeinek vagy szektorainak változásával. A történelem ilyen irányú feldolgozása rendkívül sokrétű, s hatalmas elméleti irodalom próbál a folyamatokban rendet tenni. Alvin Toffler „hullámelmélete” szerint az emberi civilizáció ezideig három nagy hullámot (waves) írt le, amelyek alapvető változást hoztak az emberiség történetében. A „mezőgazdasági forradalom”, az „ipari forradalom” és az „információs forradalom”, s ez a „harmadik hullám” (Toffler, 1970, 1980).

Az ősi társadalmak hosszú időn keresztül vadászatból és gyűjtögetésből éltek. Az igazi áttörést a mezőgazdaság kialakulása hozta, ami tízezer évesre becsült fejlődése során maga is nagy átalakuláson ment keresztül. A mezőgazdaságra való áttéréssel alapozódtak meg a nagy történelmi civilizációk. Az ipari forradalom nagy technikai újításai (gőzgép, robbanómotorok, elektromosság) alapján kialakuló ipari társadalom történetét a 18. és 20. század vége közötti időszakban mintegy kétszáz évre tehetjük. Nagyjából az 1970-es évektől új korszak kezdődik (poszt-indusztriális társadalom), amelynek domináns ágazatává már a szolgáltatások válnak. Jelenleg a szolgáltatások a fejlett országok GDP-jének 2/3–3/4-ét adják, miközben a feldolgozóipar 25–30 %-át, a mezőgazdaság pedig 2–4 %-ra marginalizálódott.

Simai Mihály idézi Christopher Freeman és Carlota Perez angol kutatókat, akik az ipari korszak főbb szakaszait a következőképpen határozták meg. „Az első ciklus szerintünk az 1770–80-as évektől az 1840-es évekig terjedt, s technikai bázisát a korai gépesítés képezte. A második ciklus az 1840-es évektől a múlt század nyolcvanas-kilencvenes évtizedéig tartott, s technikailag a gőzgépre és a vasutak kifejlődésére épült. A

harmadik szakasz az 1930-as, 1940-es évekig tartott, s technikai bázisa az elektromos és a nehézgépipar volt. A negyedik ciklus századunk nyolcvanas éveivel zárult, s a nagy sorozatokra épülő tömegtermelés, a gépkocsi és a légi közlekedés, a szintetikus vegyipar, a nukleáris ipar stb. kiterjesztése és elterjedése jellemezték. Az 1980-as években kezdődött meg az ötödik szakasz kibontakozása, amelynek bázisát a mikroelektronikára épülő információs és kommunikációs technika, a biológiai forradalom és az űrtechnika képezik.” (Simai, 2000, 63.)

Az elmúlt évtizedek technikai forradalmának egyik meghatározó jellemzője, hogy az szorosan együtt jár és kölcsönhatásban van a tudomány forradalmával. (Egyesek nem véletlenül beszélnek „tudományos és technikai forradalomról”.) Vagyis nemcsak arról van szó, hogy nagy horderejű technikai felfedezésekhez és eszközökhöz jutottunk, de tudományos ismereteinkben is forradalmi változások történtek. Ezek híján aligha lett volna lehetséges az ember kilépése a világűrbe. Az egyes tudományok közül minden vitán felül áll a fizika vagy a biológia forradalma. A tudományos ismeretek már nemcsak egy szűk kör monopoliumát képezik, hanem azok az oktatáson keresztül mindinkább közkinccsé válnak. Úgy gondolom, hogy ez a tudásalapú társadalom egyik fontos vonatkozása. A tudásalapú társadalom a mostani történelmi fordulat alapvető összetevője.

A tudásalapú társadalom értelmezésének és megfogalmazásának több megközelítése is lehetséges, nincsen benne teljes egyetértés. Az egyik legfontosabb mozzanatának tekinthetjük, hogy az elmúlt évtizedekben a tudás vált a legfontosabb termelési tényezővé. Az ipari társadalmakban többnyire három fő termelési tényezőt különböztettek meg: a föl-

det, a tőkét és a munkaerőt. A közgazdászok legfőbb gondja ezeknek „a szűkös forrásoknak” a hatékony allokációja volt, ami az 1970-es évek elején a „növekedés korlátai” elméletéhez vezetett (Donella Meadows – 1972). „Nem ez a helyzet, ha a tudásról beszélünk. Az információ és a tudás új termelési tényezők. Korlátlanok, megújíthatók, végtelenül felhasználhatóak és újrahasznosítható források” (Kahane, 2006, 24.). Még határozottabb fogalmazásban: „A tényleges, vezérlő forrás, az abszolúte meghatározó »termelési tényező« ma nem a tőke, se nem a föld és a munkaerő. A tudás az.” (Drucker, 1994, 6.) Peter Drucker már az 1960-as években bevezette a „tudás-munka” (knowledge work) és a „tudás-munkás” (knowledge worker) fogalmát, szerinte az értékteremtés legfontosabb forrása a „termelékenység” és az „innováció”.

A folyamatot jelzi a K+F súlyának növekedése a termelési költségekben, a csúcstechnikai iparágak szerepének előtérbe kerülése a gazdaságban. A technikai haladás a gazdasági növekedés fő tényezőjévé válik, s ebben a K+F kiadásokat makrogazdasági szinten meghatározónak tekintik. A tudás jelentőségének növekedése kifejeződik az információs és kommunikációs technológiákba vagy az oktatásba irányuló beruházásokban, az ICT-k diffúziójában és az internetben. Ezek a költséghatékonyság növelésének legfontosabb eszközei. A gazdasági felzárkózás nem képzelhető el az oktatás, a K+F fokozása és a „digitális szakadék” áthidalása nélkül.

A tudásalapú társadalomban a technika és a tudomány forradalmának új viszonya és szoros összekapcsolódása nemcsak a közvetlen műszaki technológiák fejlesztését jelenti, hanem kiterjed a társadalomtudományokra is, például a tudományos termelés-szervezési és vállalatirányítási (menedzsment

és marketing), sőt közigazgatási és közgazdálkodási módszerekre.

A tudásalapú társadalom és a posztindusztriális társadalom szorosan összefüggnek. „A poszt-ipari társadalom valóságban egy sor különböző hullámból (waves) áll össze: az információtechnológiák hulláma, a kommunikációs technológiák hulláma, és a tudás hulláma.” (Kahane, 2006, 22.)

Az emberiség történetét leggyakrabban a társadalmi formák fejlődésével írják le. Ugyanakkor pontos azonosításuk meglehetősen nagy nehézségekbe ütközik. Már rögtön bajban vagyunk az ősi társadalmakkal, amelyeknek „öközösségként” marxi idealizálásának nem sok köze van a valósághoz, s valószínűleg mint családi vagy törzsi társadalmak a történelem során és az egyes kontinenseken nagy formagazdagságot mutattak.

Hasonlóképpen bizonytalanok a magántulajdonon alapuló társadalmak kialakulásának körülményei. A mezőgazdaságra való áttéréssel erőteljesen hierarchizált társadalmak jöttek létre, s a rabszolgasággal és a feudalizmussal, mint marxi alapformával szemben, amelyek kétségtelenül kifejeznek egy fejlődési irányt, ezúttal is a valóságban az átmeneti és kevert formák sokasága volt a jellemző. Az ipari társadalmak és a kapitalizmus kölcsönhatása aligha tagadható, még ha a történelmi és szerkezeti egybeesés ezúttal sem pontos. Általános a vélemény, hogy ma a globális kapitalizmus korszakát éljük, de, mennyiben beszélhetünk még ténylegesen kapitalizmusról vagy inkább egy vegyes társadalomról, ez korántsem eldöntött kérdés. A marxi-lenini elméleteken alapuló szovjet típusú „szocializmus” bukása alapján a kapitalizmus meghaladása egyelőre lekerült a napirendről, s arról sincs fogalmunk, hogy ha az mégis „szocializmus” lenne, akkor mi-

lyennek kellene lennie. A szocializmus klasszikus modellje a kapitalista osztálytársadalom tagadásából indult ki, amit éppen az elmúlt évtizedek fejlődése mind egyértelműbben meghaladni látszik. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai azt is bebizonyították, hogy a társadalmi haladás szerves fejlődés, abba való mesterséges és erőszakos beavatkozásnak súlyos következményei és költségei lehetnek. A jelenlegi struktúrák „posztkapitalistaként” való meghatározása viszont „negatív” definíció. Mindössze annyit indikál, mintha a kapitalista társadalmon túléptünk volna, de hol és merre tartunk, arról keveset mond.

Globális „átalakulás” – globális integráció

Az ember kialakulásában a közösségbe való szerveződésnek meghatározó szerepe volt, innen beszélhetünk egyáltalán „társadalmi fejlődésről”. Ezek a közösségek lehettek biológiaiak, etnikaiak, gazdaságiak, politikaiak vagy biztonságiak. A közösségi fejlődést integrációnak tekintem, s az integráció fejlődése az emberiség történetének fontos dimenziója. Az integráció kiindulópontja az egyén, aki különböző organizmusokba szerveződik, s amelyek „anyagcseréje” elengedhetetlen a társadalom működése és gyarapodása szempontjából. (Filozófiai értelemben adódik az analógia a biológiával, sejtek szerveződése és anyagcseréje az élet különböző fejlettségi fokain. A biológiai és társadalmi organizmusok egybevetésével óvatosan kell eljárunk.)

Az integrációnak is felrajzolható a történelmi íve, ami egyre bonyolultabb formák felé halad, miközben adott formák meghatározott átalakulás mellett együtt élnek. Némi egyszerűsítéssel, az ősi társadalmak családi és törzsi közösségekbe szerveződtek, bár ezek összefogásából vagy uralmából akár jelentős birodalmak (városállamok vagy azok szövet-

sége) is kialakulhattak. A mezőgazdasági társadalmak már államilag szervezett közösségeket igényeltek, s a birodalmi terjeszkedés célja nem egyszerűen a javak elsajátítása (rablás), hanem a létfontosságú termelési tényezők, a munkaerő, a föld és nyersanyagforrások megszerzése volt. Az ipari társadalmak a modern nemzeti államok megszerveződésével járnak, amelyek már fontos társadalom- és gazdaságszervező, politikai és hatalmi funkciókat töltenek be.

A modern ipar, a kapitalizmus és a világpiac fejlődése kezdettől együtt haladt és szoros kölcsönhatásban állt egymással. Különösen a 19. század második felétől jogos világgazdaságról és világgazdaságról beszélnek, de a nemzetgazdaságok dominanciája és autonómiája nagyrészt megmarad; s a világgazdasági kapcsolatokban dominál a külső nyersanyag- vagy energiaforrások megszerzése és ellenőrzése. Az újkori, globális gyarmatosítás súlyos konfliktusokkal jár, s ez a 20. század során véres háborúk (két „világháború”) megvívását eredményezi. A klasszikus nagy gyarmatbirodalmak az 1960-as, 1970-es évekre omolnak teljesen össze, s ezzel új korszak kezdődik a nemzetközi kapcsolatokban. A gyarmatosítást bizonyos mértékig tekinthetjük a globalizáció előfutárának, miközben nagy hatalmi érdekszférák és befolyások az egyes régiókat markánsan elválasztották egymástól. A korábbi évtizedek internacionalizálódása tehát még nem globalizáció, de kétségtelenül annak előkészítése.

A globalizációt új történelmi folyamatnak tekintem, ami az utóbbi évtizedek terméke. A 20. század utolsó évtizedeitől a nemzetközi gazdasági kapcsolatok lényeges minőségi változásokon mennek keresztül.

A globalizáció a nemzetközi munkamegosztás új rendszere; a kooperációnak speci-

ális formája és szintje, új minőség. Az integráció az általánosan vett kooperáció intenzív, komplex és intézményesített formája. A globalizáció mint új minőség leglényegesebb mozzanata a világméretű kölcsönös függés. Míg 1950-ben a világkereskedelem a világ GDP-jének csak 3-4 %-át adta, ma eléri a 20 %-ot. A globalizáció nem más, mint globális integráció.

A globális integráció alapvetően piaci integráció. Az utóbbi évtizedek jelensége a globális piacgazdaság megjelenése. Az elmúlt évtizedek társadalmi átalakulásai széles körű piacosodással jártak. Egyesek a piacgazdaság diadalmaskodásáról beszélnek. (Fukuyama – „end of the history”) Különösen látványos volt az 1980-as évektől a pénzügyi piacok integrációja, és a Földön egymáshoz körbe kapcsolódó tőzsdék kialakulása. A tőkepiacokat széles körben liberalizálták, amelyek az új kommunikációs és információs technikák alapján összekapcsolódtak. Megjelennek az ún. globális termékek, melyeknek az arany után napjainkban a legtipikusabb példája az olaj, de ide sorolható számos nyersanyag és mezőgazdasági termék. Áraik gyakorlatilag közvetlenül világpiaci árak, s alakulásukat globális tényezők határozzák meg. Megjelentek a globális piaci mechanizmusok. Számos szolgáltatás nyújtása egyre inkább globálisan szerveződik (Thomas L. Freedman).

A globalizációs folyamat fő egyoldalúsága, hogy ez ideig főként a liberalizálást és a deregulációt állította központba. Pedig nem kétséges, hogy szabályozást és demokratikus ellenőrzést igényelne. A legfőbb deficit a többszintű kormányzás globális szintjének gyengesége. A viták a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és más nemzetközi szervezetek politikájáról és reformjáról évek óta

folynak. Hiányoznak a globalizáció demokratikus ellenőrzésének keretei, erre egyelőre a civil társadalom szintjén történtek ígéretes lépések.

Az elmúlt évtizedekben az új kommunikációs és információs technikák alapján egyre inkább kiépültek a globális integráció infrastruktúrái. A technikai fejlődés eredményeként forradalmi változások következtek be a tengeri és légi fuvarozásban és közlekedésben. Globális logisztikai rendszereket fejlesztettek ki, lehetőség van kontinensek közötti távkonferenciák megszervezésére. A termelés szervezése nemcsak egyszerűen a kapun kívülre lehetséges (*just in time* készletezés), hanem globális méretekben is. A világtűr és a világoceánok kihasználása egyre nagyobb méreteket ölt, ezek fontos energia-, élelmiszer- és nyersanyagforrássá, s a globális stratégiai ellenőrzés terepévé váltak. A globális külső költségek (externáliák) különösen a környezet szennyezésével értek el veszélyes mértéket, s ennek ellenőrzésére az eszközök csak hiányosan állnak rendelkezésre. A környezet globális fenntarthatósága sürgető feladattá vált.

A globalizáció egyik legfontosabb szereplője a transznacionális társaságok (TNC-k). A TNC-k globálisan szervezik termelésüket, tulajdonuk és menedzsmentjük transznacionális. A becslések szerint ma már a világtermelés és kereskedelem 40 %-át adják, de a jelenlegi világgazdaságban a K+F tevékenységeket és az innovációt gyakorlatilag monopolizálják. A technológiák transzferének több mint 90 %-a a TNC-ken belül zajlik. A modern kommunikációs technikák lehetővé teszik számukra a források globális allokációját és a hatékonyság globális méretekben való maximalizálását. Kifejlődtek a globális vállalati infrastruktúrák, műholdas vállalati

kommunikációs rendszerek vagy termelés-szervezési módszerek. A transznacionális vállalatok érdekei a piacok minél szélesebb liberalizációját követelik, miközben a globális piaci struktúrákat erőteljesen oligopolisztikussá változtatják.

A globalizáció előnyeiről és hátrányairól, költségeiről és hasznáról éles viták folynak. Gazdaságilag a globalizáció hatalmas előnyökkel jár, a termelékenység és a hatékonyság napjainkra elért színvonala nélküle nem lenne lehetséges. Ez mindennapi termékeink árában és jólétünkben egyaránt kifejeződik. Az árak szintje, amit ma a gépkocsinkért, az elektronikai termékeinkért vagy a telefonos szolgáltatásainkért fizetünk, annak a hatékonyságnak a kifejeződése, ami a globális optimalizáció terméke. Az új technikai vívmányok termelése többnyire globálisan szerveződik, az elmúlt évtizedekben ezek termelékenysége látványosan nőtt, realára pedig csökkent. A globalizáció tehát mindnyájunk számára jelentős előnyöket hozott, csak azokat közvetlenül nem érzékeljük, gyakorlatilag rejtve maradnak előttünk.

A globalizáció közvetlen, „látható” előnyeinek csak egy kisebbség a haszonélvezője. A globalizáció különösen a fejletlenebb országokat fenyegeti, s az országok, valamint a szegények és gazdagok közötti jövedelemkülönbségek az elmúlt évtizedekben drámaian növekedtek. Még a legfejlettebb társadalmakat is érintheti negatívan, például a termelés és a munkahelyek delokalizációja következtében. Ugyanakkor a problémák az országok számára többnyire a lassú és rossz szerkezeti alkalmazkodásból származnak. A globalizáció az elmúlt évtizedekben radikálisan átrendezte egyes régiók világgazdasági pozícióit (Délkelet-Ázsia), s Kína vagy India egyre inkább mint globális hatalmak jelennek meg.

A „centrum és periféria” viszonya újraértékelődik, az erőviszonyok folyamatosan átrendeződnek. 1990 után Amerika maradt az egyetlen globális hatalom, de ez néhány évtized alatt drasztikusan megváltozhat.

Az elmúlt évtized globalizációs jelensége nem más, mint globális integráció, ami főként intézményi vonatkozásokban regionálisan sűrűsödik, igazán leginkább regionálisan tekinthető sikeresnek. A mai világgazdaságban a mintegy 130 regionális integrációt kitűző szervezet közül legmesszebbre az Európai Unió jutott el, az egyetlen szervezet, amely komplex egységes belső piacot és gazdasági uniót (saját valutával) hozott létre. Az új kihívások Európát is fájdalmas dilemmák elé állítják.

A globalizáció az egyik legfontosabb térsépet az elmúlt évtizedek fejlődésében. Úgy gondolom, korunk nagy átalakulását valóban indokolt „*globális átalakulásnak*” nevezni. Leszek Balcerowicz szerint a „globális átalakulás” folyamata az 1970-es–1980-as évektől bontakozott ki. (Balcerowicz, 1996). A globalizáció *az információs és kommunikációs technikák forradalmán és a tudásalapú társadalmon* nyugszik, szerkezetét *a posztindusztriális társadalom* jellemzi, *posztkapitalista és posztnemzeti*.

Szükség van-e a globális átalakulás „felvilágosodására”?

A közösséggé integrálódott társadalmak fejlődésének valamennyi fokán a kommunikáció, annak formái, eszközei és hatékonysága meghatározott szerepet játszottak. Nyilván az emberi társadalom fejlődése szempontjából kiindulópont volt a beszéd kialakulása. Később a nagy áttörések az írás elterjedéséhez, a könyvnyomtatáshoz, majd a modern korban az audiovizuális technikákhoz (rádió,

film, televízió stb.) kapcsolódnak. Napjaink áttörése az internet, ami mindinkább a tudásalapú társadalom egyik fő eszközévé válik.

Fontos kérdés, mit gondolunk és tudunk a világról. Az ősi társadalmak működését különféle hiedelmek és babonák irányították. Később kialakultak a különböző vallások; s különösen az egyistenhívő vallásoknak mind a világról alkotott nézeteinkben, mind magatartási és erkölcsi normáink kialakulásában igen nagy (ma is sokban meghatározó) szerepük volt. Ezek ma is az identitásunk, civilizációnk fontos összetevői, s aligha tagadható, hogy az utóbbi évtizedek nemzetközi konfliktusaiban is jelentős mértékben közrehatottak. (Más kérdés, hogy Samuel P. Huntington nézetei a civilizációk konfliktusáról csak erőteljes fenntartásokkal és megszorításokkal fogadhatók el.) A tudományok már az ókortól nagyban hozzájárultak nemcsak ahhoz, hogy a világot megismerjük, hanem ahhoz is, hogy lehetőségeinket a fejlődés érdekében minél jobban kihasználhassuk.

Mint az újkor eszmei megalapozójának, a világhoz való viszonyunkban a felvilágosodás történelmi fordulópont volt. Képviselői egyrészt összegezni próbálták a világról rendelkezésre álló ismereteinket (enciklopédisták), másrészt igyekeztek azokat az alapvető normákat meghatározni, amelyek egymáshoz való viszonyainkat, társadalmi és politikai intézményeinket, erkölcsi elveinket, értékeinket és magatartásunkat kell hogy irányítsák. A felvilágosodás eredményeként a „szabadság, testvériség és egyenlőség” eszméje a 18. század végétől nagy társadalmi és politikai mozgalmainak és forradalmainak jelszavává vált, s nagyban befolyásolták az emberiség történelmének menetét.

A globalizációról már könyvtárnyi tanulmány született, s különböző vonatkozásait

sokoldalúan tanulmányozták. Lényegét mégsem értjük pontosan, bizonytalanok vagyunk abban, mik lennének a helyes teendők, s nem alakult ki még az a világlátás és értékrend, ami cselekvésünket helyes irányba orientálná. Talán fogalmazhatunk úgy, korunk globális átalakulásának hiányzik még a saját „felvilágosodása”.

Felmerül persze a kérdés, hogy a klasszikus felvilágosodási tanok és értékek mennyiben szolgálhatnak a mai korszakváltás ideológiai alapjául és társadalmi-politikai cselekvésének iránytűjeként. Véleményem szerint ma is alapvető orientációs pontul szolgálnak, de érvényességük mégis sok tekintetben korlátozott és újraértékelést igényel. Az EU egész filozófiája valahol a felvilágosodás alapértékeiből indul ki, s azok nagyrészt az utóbbi évtizedekben valósultak meg szélesebben.

A globális gazdaság kétségtelenül a gazdasági szabadság elveire épül, s szabadság és demokrácia eszméi határozzák meg az európai integrálódás alapvető értékrendjét. Ennek szerves része volt a politikai-jogi egyenlőség eszméjének diadalmaskodása, ahol a konzervatív társadalmi, politikai vagy vallási hagyományok védelmezői Európában már utóvédharcaikat vívják (nők egyenjogúsága, másság elismerése stb.). Más kérdés, hogy a világ nagyobb részében kevésbé ilyen kedvező a helyzet. Az is tény, hogy a tőkék globális szabad mozgása a legerősebbek szabadságát jelenti, az egyenlő szabadság elve így súlyosan csorbulhat.

Hasonlóan ellentmondásos a helyzet a gazdasági-szociális egyenlőség vonatkozásában. A kommunisztikus kísérletek kudarca arra utal, hogy ebben a kérdésben alapos újragondolásra van szükség. Az egyének biológiai adottságaiknál fogva nem egyenlők, s illúzió, hogy egyenlővé lehet őket tenni. En-

nek következtetéseit az oktatási vagy szociális politikában szükséges lenne levonni. Az egyenlőség eszméjét a szovjet kommunizmus a magántulajdon tagadásával ad abszurdum a végletekig vitte, amiért az emberiségnek súlyos árat kellett fizetnie. A magántulajdon fejlődésének irányait sem tudjuk pontosan meghatározni, de nyilvánvaló, hogy az *egyenlőség* leegyszerűsített felfogása tarthatatlan.

Hasonlóan újraértelmezésre lenne szükség a testvériség eszméjét illetően. A szovjet szocializmus ugyan megkísérelte idealizálását, de ennek nem sok köze volt a valósághoz. Ugyanakkor a multikulturális társadalom ennek sajátos megvalósítása, a szolidaritás és a kohézió pedig elméleti iránytűje. Az elmúlt évtizedekben a jóléti rendszerekkel ennek kialakultak a nemzeti intézményi-politikai keretei, s a szolidaritás elvének alkalmazásával az EU társadalmi vonzereje is jelentősen megnőtt. A következő évtizedekben a globális szolidaritás kérdése aligha kerülhető meg, különösen, hogy a globalizáció spontán folyamatai a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek eddig nem ismert mértékeit produkálják.

A *hol tartunk?* kérdésére, úgy tűnik tehát, hogy csak-csak meg tudjuk a választ adni. Rögtön nehéz helyzetbe kerülünk viszont, ha a megválaszolendő kihívások listáját próbáljuk számba venni. Ezek a kihívások rendkívül nagy horderejűek, s talán először fordul elő a történelemben, hogy a fel nem ismerésük s a rossz válaszok akár az egész emberiség létét vagy alapvető létfeltételeit veszélyeztetik. A mai tömegpusztító fegyverek mellett a nemzetközi konfliktusokban az anyagi és emberi áldozatok minden eddig felülmúlhatnak, s az ilyen fegyverek felhasználásának hosszú távú következményei beláthatatlanok lehetnek. Hasonló a

helyzet a környezetszennyezés hosszú távú hatásaival és az esetleges globális környezeti katasztrófákkal. A kihívásokra adott racionális és értelmes válaszok ugyanakkor az emberi jólét eddig beláthatatlan lehetőségeit hordják magukban.

Az új helyzet a társadalomtudományokat is új kihívások elé állítja, s a megválaszolandó kérdések sora meglehetősen hosszú. „Egy dolog, amiben biztosak lehetünk, hogy az a világ, ami az értékek, hitek, társadalmi és politikai struktúrák, politikai elvek és rendszerek, valójában világnézetek jelenlegi átrendeződéséből kialakul, különbözni fog mindattól, amit bárki ma elképzél. Bizonyos területeken – különösen a társadalomban és struktúráiban – az alapvető változások már megtörténtek. Hogy az új társadalom egyaránt nemzocialista és posztkapitalista társadalom lesz, az gyakorlatilag biztos. És az is biztos, hogy az elsődleges forrása a tudás lesz. Ez azt is jelenti, hogy a szervezetek társadalmává válik. Biztos, hogy a politikában a szuverén nemzeti állam négyszáz éve után olyan pluralizmus felé fordultunk, amelyben a nemzeti állam a politikai integrációnak inkább csak egyik egysége lesz.” (Drucker, 1994, 4)

Sürgető lenne a különböző tudományágakban új paradigmák megfogalmazása, de erre csak korlátozott sikerű kísérletek történtek. Mi ilyen kísérletre vállalkozunk, tudatában vállalkozásunk nehézségeinek és korlátainak. A közgazdaságtanban szükség van olyan alapvető fogalmaknak a globalizáció körülményeihez igazodó újrafogalmazására, mint az árképzés vagy a felhalmozás mechanizmusai, a piaci struktúrák működése, a kamatok és az árfolyam-mechanizmusok szerepe (például a leértékelés globálisan integrált gazdaságokban mennyiben lehet a versenyképesség javításának eszköze) vagy ép-

pen a reguláció megváltozott mechanizmusai (sokszintű kormányzás).

Mint Kahane megállapítja: „A technológiai hullámoknak megvan az erejük, hogy környezetünket teljesen átalakítsák, és a nagymértékben felgyorsult változások termékeként »sokkokat« idézzenek elő. A technológiai változások az életünk valamennyi részét érintik: a család szerkezetét, a társadalmi és politikai struktúrát, a gazdaságot, a módot, ahogy élünk, dolgozunk, eszünk, időt töltünk, fogyasztunk, tanulunk, utazunk és kommunikálunk. Ezek érintik a népeséget, és egyúttal befolyásolják szükségleteinket, vágyainkat és gondolkodási módunkat. Következésképpen új eszközökre van szükségünk, hogy az új környezettel megbirkózzunk. A régi eszközök gyorsan elavulttá és alkalmatlanná válnak.” (Kahane, 2006, 18)

A „sokkokat” tehát mindenképpen el kellene kerülni. A kihívásokra adott válaszok egyelőre szegényesek, s a felismert reformok is nagy nehézségekkel és jelentős társadalmi ellenállás mellett haladnak előre. A reformok és új stratégiai közelítések szükségességének a felismerése, mind Európa, mind az egyes országok szintjén számos vonatkozásban megtörtént. Ugyanakkor baj van a reformok koherenciájával, konzisztenciájával, következetességével és főként azzal a politikai elszántsággal, amire a társadalmi ellenállással szemben elengedhetetlenül szükség lenne. Ezt jól példázzák a magyarországi reformokkal kapcsolatos viták s a végrehajtásuk nehézségei.

A lisszaboni folyamat és a strukturális reformok

A globális kihívásokra Európa eddig legátfogóbb és legkidolgozottabb választ az ún. Lisszaboni Programmal adott. A Lisszaboni Program, amelyet a tagállamok 2000 már-

ciusában fogadtak el, célul tűzte, hogy az EU-nak 2010-ig a világ legversenyképesebb gazdaságává kell válnia. A Lisszaboni Program számos vonatkozásban mérföldkő és az áttörés lehetőségét ígéri az Unió és a tagországok modernizációja és világgazdasági felzárkózása szempontjából. Alapvető hosszú távú fejlesztési érdekeink kötődnek hozzá.

A Lisszaboni Program több eltérő és sok szempontból egymásnak ellentmondó célt fogalmazott meg:

- a tudásalapú társadalom megteremtése,
- a globális piacokon versenyképes gazdaság kialakítása,
- dinamikus gazdasági növekedés (a makro-teljesítmény javítása),
- a gazdasági fejlődés fenntarthatósága (környezet),
- a szociális integráció (teljes foglalkoztatottság és a szociális gondoskodás) európai modelljének kialakítása.

A Lisszaboni Program jó és korszerű stratégia. Belső ellentmondásai csak látszólagosak, s jól fogalmazza meg azokat a prioritásokat, különösen azok egymáshoz való belső viszonyát, amelyek teljesítése a célok eléréséhez szükséges. A koncepció kiindulópontja, hogy Európa gazdaságai globálisan versenyző piacgazdaságok, amelyek csak a tudásalapú gazdaság és társadalom megteremtésével lehetnek sikeresek. A globális versenyképesség nélkül nem lehetséges a gazdaság dinamizálása, a foglalkoztatás magas szintjének elérése, s csak így lehetséges, hogy a szociális juttatásokat magas szinten lehessen tartani, és a fenntartható környezetet biztosítani. A sorrendeket nem lehet megcserélni, hiszen rövid távú választási érdekek alapján ki lehet ugyan foglalkoztatási vagy jóléti prioritásokat tűzni, de globális versenyképesség nélkül azok fedezete hiányzik.

A szkeptikus véleményekkel szemben, mint a skandináv példák is igazolják, a jó gazdasági teljesítmény és versenyképesség nem összeegyeztethetetlen a környezeti és szociális tudatossággal, valamint politikákkal. A lisszaboni célokat az Egyesült Államok sem teljesíti, míg a skandináv országok (Finnország, Dánia és Svédország) a komplex összehasonlításban ugyanazon a szinten vannak. A modellt a skandináv országok tulajdonképpen már meg is valósítják. Jók a foglalkoztatottsági mutatóik, és gazdasági növekedésük sem marad el az amerikai szinttől. A legtöbb területen a brit vagy a holland szintek sincsenek érdemben hátrébb. Az ilyen politikák alapját a termelékenység magas szintje és viszonylag gyors növelése képezi. Másrészt, nem kerülhetőek el az érdemi strukturális reformok, s különösen a jóléti rendszerek hatékony, költségtakarékos és ésszerű működtetésére van szükség. Mindennek feltétele, hogy a társadalmi egyeztetés és konszenzus mechanizmusai jól működjenek. A célok eléréséhez átgondolt és jól kimunkált stratégiákra és politikára van szükség.

Fontos kiemelni a lisszaboni program társadalomépítési és szervezési vetületeit. Ez a modell egybeesik az európai értékekkel, és mint gazdasági-társadalmi modell cselekvési mintát és értékmintát adhat más régiók vagy más országok számára. Hogy mégsem vált népszerűvé, annak az a magyarázata, hogy hasonlóan sok más EU programhoz, a társadalom ezt is egyfajta elit programnak tekinti, hiszen senki nem győzte meg az ellenkezőjéről.

A lisszaboni program ugyanakkor körünk nagy átalakulása számos összefüggését figyelmen kívül hagyja. A globális átalakulás a társadalom és a gazdaság valamennyi területén *alapvető és radikális szerkezeti reformo-*

kat igényelne. A lisszaboni célok teljesítése ezek nélkül a strukturális reformok nélkül nem képzelhető el.

Az ún. *strukturális problémákról* széleskörű viták folynak. Ezeket leginkább a *piacok működése*, valamint az *intézményi és szabályozási hiányosságok* terén kérik számon. A bírálók a strukturális problémák között a rugalmatlan tőke- és munkaerőpiaci szabályozást, a tényezők magas árát, különösen a magas bérköltségeket, a közszolgáltatási szektorok (egészségügy, oktatás vagy államigazgatás) régen megérett reformjainak késlekedését említik. A gyenge gazdasági teljesítmények mögött az egyik fő ok az állami újraelosztás túlzott mértéke, különösen a jóléti állam túlköltekezése (nyugdíj és szociális rendszerek reformjának halasztása), s ezzel összefüggésben a gazdaság túlzott mértékű adóztatása és túlszabályozása.

A globális világgazdaságban tehát nemcsak vállalatok, hanem nemzetgazdaságok, mondhatjuk úgy is, hogy társadalmi és gazdasági struktúrák versenyeznek egymással. Európa globális vállalatai bizonyos hiányosságai ellenére a világméretű verseny vezető szereplői, *versenyképességi gyengeségeik* inkább a makrokörnyezetüket meghatározó *társadalmi és gazdasági struktúrákból* származnak. Európa helyét a következő évtizedek globális versenyében nagyban az határozza meg, mennyiben képes a szükséges strukturális reformok keresztülvitelére.

Szélesebb összefüggésű megközelítésben tudjuk, hogy a strukturális problémák mindezeknél sokkal szélesebbek és mélyrehatóbbak. Bizonyos értelemben azt hiszem, *az egész társadalmi-gazdasági intézményi és szabályozási rendszer válságáról* lehet és kellene beszélni. Válságba került ugyanis egy egész politikai rendszer pártstruktúrájával, alapve-

tő ideológiai és politikai értékrendjével és eszmerendszerével, valamint demokratikus intézményeinek felépítésével és működésével. A mai politikai pártok és ideológiai frontvonalak gyakorlatilag a 19. századig nyúlnak vissza, s azt az osztálytársadalmi szembenállást tükrözik, amely valóban mintegy kétszáz éven keresztül jellemzője volt az európai politikai arénának.

Az utóbbi évtizedekre a nagy társadalmi átalakulásnak kísérője, hogy a társadalom szerkezetének radikális megváltozásával járt együtt, a klasszikus osztálymegosztás eltűnt, a tulajdonosok és a „munkások” közötti határok elmosódtak. A posztindusztriális társadalom már nem tud mit kezdeni a munkásmozgalmi örökségen nyugvó „szocializmussal”, és a kommunista pártok látványos kudarca mellett az elmúlt évtizedben a többi tradicionális politikai irányzat is válságba került. Ma is használjuk a „jobb-” és a „baloldal” megkülönböztetését, de zavarba kerülünk, amikor értelmezni próbáljuk. Más kérdés, hogy nem látszanak egyelőre alternatívák, nem tudjuk a következő száz évben a politikai struktúrák milyen irányba fejlődnek, s főként milyen irányba kellene őket vinni. Nyilván ezúttal is csak a szerves folyamatok lehetnek eredményesek, és ezeknek iránya még nem látszik egyértelműen. Megindult a civil mozgalmak fejlődése, de az alulról építkező demokratikus struktúrák, ami igazán kívánatos lenne, még nem szöktek szárba. Sok szó esik a „globalizációról”, ami szélesebben fejezi ki a globális és helyi folyamatok összefüggését.

Az állami szabályozás konfliktusai is mélyrehatóbbak, mint a jóléti rendszerek válsága, vagy a túladóztatás és túlszabályozás megszűntetése. Azt hiszem, hogy komolyan kellene venni, s közben pontosan értelmezni a piac-

gazdaság „diadalát”, összefüggésben azzal, hogy ez a piac versenyző piac, mégpedig globálisan versenyző. Vagyis részei vagyunk egy globálisan versenyző gazdaságnak, tetszik, vagy nem tetszik, ez objektív adottság. Lehet ezen különböző ideológiai alapokon vitatkozni, de ez az abszolút kiindulópont, s tagadásából súlyos károk származhatnak.

Ez nem jelenti azt, hogy a piac és a gazdaság szabályozására ne lenne szükség. A mai gazdasági struktúrákat az jellemzi, hogy a piaci mechanizmusok a társadalmi szabályozás mechanizmusaival egészülnek ki, s ezekkel kell kiegészülniük. Nem véletlenül használom a „társadalmi” jelzőt. A gazdaságot nemcsak az állam, hanem önkormányzatok, társadalmi és civil szervezetek (szakszervezetek, fogyasztóvédők, kamarák, környezetvédők stb.) is „szabályozzák”. Ugyanakkor fontos, hogy ez a szabályozás összhangban legyen a piaci valósággal, tehát *piackonform* és nem utolsósorban *globálkonform* legyen. A feszültségek egyik fő oka, hogy a nemzeti szabályozások ezt nem veszik kellően figyelembe (például túladóztatás és rossz versenyképesség), s ezért többnyire valamilyen árat kell fizetni. A szabályozás be akar avatkozni a piac normális működésébe, s nem veszi észre a globális integráltság valós viszonyait. Ebből a koordinálatlanságból súlyos károk származhatnak. A legtöbb ország politikájában így időnként hangot kap a piacellenes voluntarizmus, a globális negligációval együtt (a befektetők és a szolidaritási adó).

A nemzeti gazdaságpolitikák új konzisztenciáit és struktúráit nem könnyű megtalálni, de gyakran még csak szándék sincsen rá. Egyelőre a nemzeti „reformok” is többnyire liberalizálást és deregulációt jelentenek, de nem egészülnek ki a nemzeti intézmények és politikák konzisztens reformjával. Nem

véletlen, hogy a félreformokkal szemben esetenként erőteljes a társadalmi és politikai ellenállás (tömegdemonstrációk szerte Európában), s gyakori jelenség, hogy a később éppen reformellenes programmal hatalomra jutott erők azokat „visszacsinálják”.

A tapasztalatok arra utalnak, hogy a gazdaságpolitikát le kellene választani a politikától, s nem utolsósorban a szociálpolitikától. A központi tervgazdaság olyan rendszert képviselt, amikor a politika ad abszurdum minden vonatkozásban beavatkozott a gazdaságba, s teljesen összemosta a gazdaság- és szociálpolitikát. Ebből a piac és a gazdaság súlyos zavarai és alacsony szintű teljesítménye származott. A rendszerváltás utáni átalakulás a piacosítással és a magánosítással ezt igazította ki, bár nem mindig kellő következetességgel. A kérdésben a magyar reform mindig élen járt, s kellően radikális volt. Bizonyos kivételekkel. Az állatorvosi ló szinonímája a gázár, ami pontosan meg nem határozható okokból áldozatává vált a populista demagógiának, s felelős politikusok és szakemberek sem tudtak a mítoszsal egykönnyen leszámolni. Pedig a játszadózás komoly gazdasági károkkal járt, s a neki szánt célt sem töltötte be rendesen. Nemcsak indokolatlanul kedvezményezett magas jövedelmű rétegeket, hanem az áthárításokon keresztül, hisz meg kellett fizetni, szociálisan az alacsony jövedelműek számára is diszfunkcionális volt.

A reformok fontos iránya a közérdekű fejlesztések demokratikus ellenőrzése lehetne. Az elmúlt évtizedekben ilyen célokat szolgált a közbeszerzések rendszerének kialakítása. Tudjuk, nagyrészt kudarccal. A közbeszerzések nem védenek meg a korrupcióval szemben, sőt számos vonatkozásban azt intézményesítik. Úgy tűnik, hogy az egyetlen orvosság a tényleges nyilvánosság és az átláthatóság

lenne. Erre a mai információs technikák minden lehetőséget megadnak. A megoldás az esetek többségében rendkívül egyszerű lenne. A közbeszerzéseket például az interneten keresztül nyilvánossá lehetne tenni.

Mai napig nagyrészt kimaradt a piacositásból a közszolgáltatási, a költségvetési szféra. Nemcsak nálunk és a rendszerváltó országokban, hanem világ más országaiban is. Pedig a globalizáció ilyen irányú jelzéseket ad, s úgy tűnik, hogy a globális átalakulás egyik megkerülhetetlen követelménye. A mai költségvetések hosszú történelmi múlt hagyományait és terheit hordják. Egyaránt terhelik még a középkori dinasztikus, feudális múlt maradványai, és az újabb kori paternalizmus. Pedig része a piacgazdaságnak, s annak törvényei rá is vonatkoznak.

A költségvetések és a gazdaságpolitikák többnyire négy nagy funkciót töltenek be. Finanszíroznak nagy társadalmi, közérdekű fejlesztéseket, vásárolnak és finanszíroznak közjavakat és szolgáltatásokat, szabályozzák a gazdaságot, s újraosztják a nemzeti jövedelmet, mégpedig a társadalmi kohézió érdekében jövedelmet csoportosítanak át a gazdagabbaktól a szegényebbek javára. Az elsődleges feladat a közjavak és szolgáltatások piacositása lenne. Ezek ugyan elosztásukban és finanszírozásukban eltérnek a közönséges javaktól, de rendelkeznek az áruk alapvető tulajdonságaival. Előállításuk, rendelkezésre bocsátásuk valós költségekkel jár, a költségek racionális gazdálkodással optimalizálhatók, követelmény a befektetések megtérülése, a keresleti és kínálati mechanizmusok ugyanúgy működnek, a szolgáltatások előállítását ugyanúgy javadalmazás illeti (ellentétben a marxi dogmákkal értéktermelő), vagyis a gazdálkodás ugyanúgy releváns követelmény, mint bármely más ágazatban. Piaci logika

mellett ezeket a javakat éppen úgy vásároljuk, csak éppen nem közvetlenül, hanem az adók fizetésén keresztül. Ellenértéküket meg kell fizetni, mint mondják, „ingyen ebéd nincsen”. A problémák forrása, hogy ezen a területen a világ legtöbb országában a politika és a gazdaságpolitika ma is összekeveredik, s a kormányok velük kapcsolatosan különböző formákban és arányokban szociális elveket érvényesítenek. Ez különösen vonatkozik azokra az országokra, ahol a jóléti államnak nagy hagyományai vannak.

A piaci reformok lényegét abban lehetne összefoglalni, hogy *a közjavak* (sokszor paternalisztikus) *elosztása helyett gyakorlatilag azok értékesítésére* kellene áttérni. Ez a költségvetések alapvető átstrukturálását igényelné, míg bizonyos szolgáltatások egyszerűen kikerülhetnének az állami költségvetésekből. Az adókat ma a jövedelmek keletkezésénél szedik be. A reform egyrészt azt jelentené, hogy az adókat a közszolgáltatások ellenértékéért fizetjük. Vagyis nem elsősorban jövedelemadókat fizetnénk, hanem oktatási, közegészségügyi vagy közigazgatási adókat. Az adók közvetlenül ezek finanszírozását szolgálnák, s csak ezeket lehetne belőlük finanszírozni. Másrészt a hagyományos adóalanyok (magánszemélyek, vállalkozások és intézmények vagy termékek) megmaradnának. A közoktatás finanszírozását, mivel általános társadalmi érdek, a társadalom többsége fizetné, de mint termelési tényező „előállításához” a vállalkozások (különösen szakképzés vagy például betegségmegelőzés) is hozzájárulnának. Az úthálózat fejlesztését és fenntartását az útdadó szolgálná, s abból csak azt lehetne finanszírozni. Az útdadót az utak használói finanszíroznák, beleértve a termékeket is, ezek szállítása ellenértékét mint forgalmi adót lehetne beszedni. Jogilag

minden polgár a „fogyasztása” arányában köteles lenne az ilyen adókat megfizetni, függetlenül attól, milyen formából és hol keletkezik a jövedelme. Ilyen irányú javaslatok és kezdeményezések már történtek, de radikális reformokra nem került sor. Ezeket érdemes lenne komolyan megvitatni.

A javaslatokkal szemben, hogy mindenki fizessen az általa igénybe vett közszolgáltatásért, az a legfőbb érv, hogy a jelenlegi jövedelemszintek és -viszonyok mellett lehetetlen. A társadalom nem fogadná el, s jelentős rétegeket zárna ki számukra létfontosságú szolgáltatásokból. Ez természetesen csak akkor igaz, ha a rendszert nem egészítjük ki a társadalmi kohézióval. Ez nagyban függ az újraelosztás formáitól és mértékétől. Nincs annak akadálya, hogy a jelenlegi jövedelemelosztási és újraelosztási viszonyokat fenntartsuk, sőt akár sokkal igazságosabbá tegyük. Meghatározható azoknak a köre, akiknek a szolgáltatások kedvezményrel vagy akár ingyenesen járnak, s a szociális torzulások akár jelentős mértékű szociális juttatásokkal korrigálhatók. Ennek fedezetét szolgálhatja egy általános szolidaritási adó (nincs köze a most bevezetett „szolidaritási adóhoz”), ami terhelhető egy bizonyos szint feletti jövedelmekre, vállalkozásokra vagy akár termékekre (luxusjavak). A bevételeket aztán vissza lehet juttatni a rászorultaknak akár szociális támogatások, akár negatív jövedelemadó formájában (igaz, eddig nem sok sikerrel jártak azok a javaslatok, hogy bizonyos jövedelem alatt nemcsak nem kell adót fizetni, hanem az állampolgár adószubvencióra válik jogosulttá). Egy ilyen költségvetési rendszer nemcsak az átláthatóságot és ellenőrizhetőséget növelné, hanem kiszűrné a potyautazás lehetőségét, s hatékony gazdálkodás kényszerét is erősíthetné.

Ma a költségvetés a potyautazás ördögi körében vergődik. Az állam felvállal közszolgáltatásokat, de azokat nem tudja finanszírozni, mivel az adófedezet nem folyik be. A közszolgáltatásokat nagyszámú potyautas veszi igénybe, aki elmulasztja, hogy az ellenértékét jelentő adót befizesse. Így aztán az állam potyautazik a szolgáltatóval, hogy a költségek fedezetét nem biztosítja, a közreműködőket alacsony bérrel díjazza. Az állam hagyományosan potyautazik a pedagógusokon és az ingyenes közegészségügy óta az orvosokon. Annak, hogy nem fizeti ki az orvosoknak az ügyeleti díjat, nincs köze se a kapitalizmus-hoz, se a szocializmushoz, inkább a rabszolgaságot juttatja az eszünkbe. A szolgáltató aztán potyautazik a fogyasztóval, hogy kisebb és silányabb szolgáltatást nyújt. Hogy ez nem ölt katasztrofális mértéket, annak az is oka, hogy mind a tanári, mind az orvosi elhivatott szakma, s képviselőinek többsége maximális teljesítményt nyújt, esetenként a megalázóan szerény díjazás ellenére. A társadalom mindezt érzi, s az orvosok esetében hálapénzzel igyekezik kompenzálni, és a jó szolgáltatást garantálni. A kórház potyautazik az államon, amikor el nem végzett szolgáltatásokért nyújt be számlát. A kör bezárul. Minél hamarabb ki kellene belőle törni.

A reformok és a potyautazás megszüntetése reálissá tehetné az egyébként a pártok többsége által ígért adócsökkentések végrehajtását. Ezek gyakran populisták ígéretések benyomását keltik, s komoly szakmai viták tárgyát (például az egykulcsos adók) képezik. Joggal merül fel a kérdés, az adócsökkentésnek nem esik-e áldozatul komoly közszolgáltatások finanszírozása, különösen akkor, amikor nyilvánvaló az alulfinanszírozásuk (oktatás és egészségügy). Kétségek merülnek fel azzal kapcsolatosan is, hogy az adócsökken-

tések milyen mértékben vezethetnek a gazdaság kifehéritéséhez, s ez hoz-e kellő kompenzációt a bevételek növekedésében. Az egykulcsos adók leginkább ott hoztak egyensúlyjavulást, ahol egyúttal az adóalapok is bővültek (például Szlovákia). Különösen felelőtlenek azok a megnyilatkozások, amelyek minden megszorítás nélkül deklarálják, hogy minden adóforint, amit az állam kap, csak pazarlás. Az adófizetőt ezzel gyakorlatilag arra bátorítják, hogy adót csaljon, hiszen ha felelős politikusok mondják, akkor semmi értelme, hogy adót fizessünk.

Az adócsökkentés jó és kívánatos program. Az adócsökkentéseknek csak széleskörű reformokkal van realitása és értelme. Csak a tényleges reformok és értelmes kommunikálásuk teremthetik meg annak feltételét, hogy az állampolgárt felelős öngondoskodásra szólítsuk, azt ténylegesen el is várhassuk.

Tudjuk, a reformok nem hajthatók végre egyik napról a másikra, s nem is biztos, hogy a piaci alapú költségvetések teljes mértékben megvalósíthatóak. De mindenképpen közelíteni lehetne a piaci elvekhez, s szakítani kellene a feudális hagyományokkal. Ma is naponta halljuk a felhívást a „közteherviselésre”. A közteherviselés a késő feudális demokratizálás követelménye, vagyis hogy a nemeseknek is kelljen adót fizetniük. A piaci költségvetésnek ehhez nem sok köze van, s a tényleges belső összefüggéseket csak elmaszatozza. A közteherviselésnek a modern költségvetésben legfeljebb akkor van értelme, amikor tényleg terheket (adósságtörlesztés vagy nemzetközi kötelezettségek) finanszírozzuk, s nem, amikor a szolgáltatások ellenértékét térítjük. A maszatozás csak a paternalista populizmust szolgálja.

A politika és a közigazgatás szétválasztására az utóbbi időben számos javaslat szüle-

tett, és erőfeszítés történt. A politika és a közigazdálkodás szétválasztása nem kevésbé lehetne releváns javaslat. A tudásalapú társadalom értelmezésében fontosnak tartom, hogy a vállalatirányítás mellett a kormányzás is tudományos alapokra helyeződik. Az utóbbi időszak fejleményei egyre inkább felvetik, hogy a politikát ki kellene venni a közigazdálkodásból. A gazdasági kormányzásnak szigorú szakmai, szakpolitikai szabályai vannak, s a gazdaságot és társadalmat nem szabadna kiszolgáltatni a politika kényének-kedvének. A politika, valamint a szaksterű közigazdálkodás és kormányzás szétválasztása természetesen új intézményeket, s már az előzőekben jelzett nagyívű reformokat feltételezne, amivel kapcsolatosan eddig még csak kezdetleges elképzelések láttak napvilágot (ilyen irányba mutatnak a törekvések a központi bank függetlenségére vagy a javaslatok költségvetési tanács felállítására). A szakértői kormányokra születtek ugyan javaslatok, de azok mindaddig, míg a hagyományos politikai struktúrákba épülnek, nem hozhatnak áttörést, és nem lehetnek sikeresek.

Kihívások és néhány magyar válasz

1990 után a magyar társadalom és gazdaság átalakulása jelentős mértékű modernizációval és globális alkalmazkodással járt együtt. A piaci reformokkal helyreállították a piac normális működését (az 1990-es évek végére az EU elismerte Magyarországot „működő piacgazdaságnak”), s a privatizációval a magánszektor fejlett országokhoz hasonló arányai (80 % körüli) alakultak ki. A magyar gazdaság (ipar, szolgáltatások és az infrastruktúra bizonyos szektorai) korszerűsítésében döntő szerepe volt annak a mintegy 45 milliárd dollár külföldi tőkebefektetésnek,

ami 1990 után az országba érkezett. A termelési versenyképesség tíz év alatt több mint megkétszereződött, s a magyar gazdaság a nemzetközi rangsorokban az utolsó harmadból a fejlett országok alsó mezőnyébe került. A felzárkózás a legfejlettebb országokhoz épp hogy megindulhatott. Az 1960-as években a magyar egy főre eső GDP valahol az európai átlag 60 %-a körül volt, s megelőzte Görögországot és Portugáliát. A 70-es évektől kezdődő lemaradás, majd az átalakulási válság (1989 és 94 között a magyar GDP 20 %-kal csökkent) ez az arány 40-45 % körülre esett vissza. Ma Magyarország egy főre eső GDP-je az EU25-ök 62 %-a, de még mintegy 1/3-os nagyságrendben van alatta a görög és a portugál szintnek. Az elmúlt tizenöt évben radikálisan átalakult a magyar gazdaság szerkezete. 1989 és 2001 között a mezőgazdaság aránya a GDP-ben 15 %-ról 4 %-ra, az iparé 34 %-ról 28 %-ra csökkent, míg a szolgáltatások aránya 42 %-ról 67 %-ra nőtt. Magyarország ezzel a fejlett országokhoz hasonló arányokat mutat, és belépett a posztindusztriális társadalomba. Főként a távközlési infrastruktúra fejlesztésével (telefonhálózat, mobilhasználat) nagy lépést tett az információs társadalom irányába.

A magyar gazdaság az elmúlt évtizedekben világviszonylatban is az egyik leginkább globalizált gazdasággá vált. A magyar gazdaság méreténél fogva nyitott gazdaság, a külkereskedelem a GDP több mint 50 %-át adja. A szerkezeti nyitás kiteljesedett a külföldi tőkebefektetések jelentős növekedésével. 1990 és 2000 között a külföldi tőkebefektetések aránya a GDP-ben 1,7 %-ról 43,3 %-ra nőtt. A transznacionális társaságok az ipari termelés 70 %-át, az ipari export közel 90 %-át és a foglalkoztatottak közel felét adják. Az elmúlt években megindultak a magyar külföl-

di tőkebefektetések, amelyek elérik a 4 milliárd dollárt. A kölcsönös tőkebefektetések a globális világgazdasági struktúrák alapvető jellemzői. A fokozatos külgazdasági nyitás (kereskedelemliberalizálás és konvertibilitás) 2004-től az EU-tagsággal vált teljessé. A magyar gazdaság intézményi és gazdaságpolitikai szempontból is globálisan nyitottá vált.

A globális átalakulás kihívásai Magyarországot bonyolult és szerteágazó alkalmazkodásra és mélyreható szerkezeti reformok végrehajtására kényszerítik. A globális piacon a versenyképesség megtartása és fokozása a magánszektoron múlik, s abban, a jövőben is a döntő szerepet a külföldi transznacionális társaságok játsszák. Biztató, hogy az infrastrukturális lemaradásunk (autópálya-hálózat, vasútkorszerűsítés, környezeti beruházások) ledolgozásában 2007-től nagyobb arányú EU-támogatásokra is számíthatunk. Fontos feladat az e-társadalom kiépítése (e-közigazgatás, e-kereskedelem, közháló stb.), amire átfogó tervek készültek. A folyamatot gyorsíthatják, hatékonyabbá tehetik az alulról építkező kezdeményezések (például a Teletart modell). További átgondolt lépésekre van szükség nemcsak a kínálati politikák (internet elterjesztése, s esetleg más országokhoz hasonlóan ingyenessé tétele), hanem keresleti oldalról is (a digitális szakadék és analfabetizmus csökkentése).

A szerkezeti reformokat Magyarország sem kerülheti el, sőt ezek a gazdaság stabilizálása szempontjából már rövid távon sürgetően merülnek fel. A következőkben a strukturális reformok néhány stratégiai feladatával kívánunk foglalkozni, különös tekintettel a tudásalapú társadalom és az oktatás összefüggésére. Ez nem jelenti azt, hogy a globális átalakulás kihívásai ne igényelnének komplex reformokat a többi területen is, legyen szó

közigazgatásról, közegészségügyről vagy az államháztartás minőségi átalakításáról. A rövid távú, olykor kényszer jellegű intézkedéseken túl kellene tekinteni, s a reformok sikeréhez hosszú távú stratégiákra lenne szükség.

A tudásalapú társadalomban a tudás közkinccsé válik, pontosabban a tudást az oktatásnak közkinccsé kell tenni. Az oktatás valamennyi szinten, és ma már egyre inkább a felsőoktatás szintjén is, univerzálissá válik, s a társadalom egyes csoportjai egyre magasabb szintű oktatásban részesülnek. A folyamatot demográfiai tényezők is befolyásolják. Az átlagos életkor az elmúlt évtizedekben már jelentősen növekedett, de ha a jelenlegi biológiai-genetikai forradalomnak az eredményei általánossá válnak, 50 éven belül akár a százéves átlagéletkor válhat jellemzővé. Ennek a biológiai feltételei adóttak. Az eddigi nagyjából 40 év munkában eltöltött idő megnövekedhet, az iskolázás ideje is kitolódhat. A változásokra részben az élethosszig tartó tanulás koncepciója adhat választ, s természetesen a nyugdíjrendszer alapvető átalakítása aligha kerülhető meg.

Úgy gondolom, az oktatás az a terület, ahol a hazai „reformok” még nem jutottak el addig, hogy felismerjék, hosszabb távon mit kellene tenni, különösen, ha a tudásalapú társadalom követelményének meg szeretnénk felelni. A szükséges reformok néhány kérdését vetném csak fel, elsősorban a tudásátadás és tudásközvetítés újabb követelményeit és lehetőségeit, valamint az oktatás szocializációs funkciójának néhány összefüggését. Természetesen a szektor reformja sok más kérdés elemzését is igényelné, de ezek megvitatása túlmegy egy cikk keretein.

A tudásalapú társadalom szempontjából az egyik legfontosabb kérdés, milyen tudást és ismereteket kell a tanulóknak közvetíteni.

Mostanában folyton azt halljuk, hogy a felsőoktatást közelebb kellene vinni a „piac-hoz”. Ennek természetesen van relevanciája, amikor a képzési arányszámokról beszélünk. Ezek sajnos az elmúlt években a hallgatói „keresletet”, érdeklődést követték, és nem a munkaerőpiac igényeit, aminek túlképzés lett az eredménye (közgazdászok és jogászok). A munkaerőpiacon hasznosítható tudás és készségek megtanítása csak az egyik fő iránya lehet az oktatásnak. Természetesen fontos, hogy ismerje meg a tanuló, a hallgató a valóságot, ne egy elefántcsonttoronyban éljen. Számos területen sokkal gyakorlatiasabb tudás közvetítésére van szükség.

Az egyetemnek nem a munkahelyi igényeknek megfelelő tudással kell a hallgatókat felvértezni, hanem az alapvető szakmai ismeretek elsajátításán túl logikusan gondolkodó és a szakterület problémáit megoldani képes szakértelmiségeket kell képeznie. Az *universitas* azt jelenti, hogy a kérdéses tudomány minden fontosabb ismeretét, módszertanát meg kell tanítani. Meg kell tanítani tehát például közgazdászként vagy jogászként gondolkodni. Mint Eötvös Loránd már 1885-ben megírta, ehhez magas szakmai követelmények kellenek.

„Nem az a jó bíró vagy ügyvéd, ki az elébe terjesztett peres ügyre vonatkozólag rögtön tud valami törvénycikket idézni, nem az a jó orvos, ki csak egy pillantást vet a betegre, s máris elhatározza, a divatos gyógykezelési módszerek melyikét fogja alkalmazni. A zavarok, melyek akár vagyoni viszonyainkban, akár szervezetünkben előállnak, sok esetben annyira bonyolódottak, hogy azoknak előre megállapított kész formulák és recipék szerint való orvosolhatóságára gondolni is képtelenség. Ilyen esetek megítélésére a gondolkodásban való önállóság szüksé-

ges, s azt nem adhatja meg a gyakorlati szabályok sokasága, hanem egyedül a jártasság magukban azon tudományszakokban, melyekből e gyakorlati szabályok folytak. Ezért ha az egyetemről elvárjuk azt, hogy a hazának hasznavehető fiakat neveljen, feltétlenül kell megőriznünk az egyetemi tanítás tudományos jellegét.” (Eötvös, 1985, 13.)

„Kiművelt főket” kell képezni, s nem a szűk munkaerőpiaci keresletnek kell megfelelni. A tudásalapú társadalom igénye, hogy az oktatásból minél több önállóan gondolkodni tudó ember kerüljön ki. A felsőoktatásra különösen vonatkozik ez a megállapítás: gondolkodó elméket, problémamegoldó, innovatív, rögtönzésre képes szakértelmiségieket kell képeznie, akiknek intuíciói vannak.

„Az oktatásnak alkalmazkodnia kell a harmadik hullámhoz, ami fájdalmas folyamat viszonylag lassú alkalmazkodási ütemmel. A poszt-ipari társadalmak olyan embereket igényelnek, akiknek nemcsak magas intelligenciához, hanem olyan más tulajdonságokkal is rendelkezniük kell, mint: képzelet, motiváció, bátorság, energia, vállalkozóképeség, érzelmi intelligencia, kommunikációs tudás, képesség az improvizációra, alkalmazkodás a változó körülményekhez, valamint köznapi bölcsesség.” (Kahane, 2006, 25.)

A mai információs és kommunikációs technikák a tudásközlés és közvetítés új lehetőségeit teremtik meg. A lexikális tudásnak más igénye jelenik meg most, mint korábban. Nem kell mindent megtanulni, amit meg lehet nézni az interneten vagy könyvekben. Lexikális ismeretek helyett készségeket, gondolkodási készségeket kell tanítani. E lehetőségek csak lassan hatnak az oktatásszerkezetre.

Az oktatási reformok másik lényeges dimenziója a szocializáció. Ennek következő aspektusait szükséges leginkább vizsgálni:

- erkölcsi tudatosság,
- demokráciatudatosság,
- közösségi összetartás és fegyelem (adót illik fizetni),
- szociális érzékenység,
- környezeti tudatosság,
- kulturáltság.

Az oktatásban-nevelésben ezek nem új szempontok, az újkori modern pedagógia főbb céljait képviselik. Identitásunkkal különböző közösségekhez való kapcsolódásunkat fejezzük ki, s ezek bonyolult hálót képeznek a családtól a szakmai közösségekig vagy akár a nemzettel való azonosulásig. Az identitások hálójában az új korszak körülményeinek megfelelően új tartalmakat és új dimenziókat kapnak. A nemzeti azonosuláson mindenképpen túllépünk, s egyre inkább kialakulnak az európai és a globális identitásunk új csomópontjai. Az új azonosulások ellentmondásosak, s azokat a külső feltételek változása közvetíti. Ez az oktatási rendszert is új követelmények elé állítja. Fontos, hogy lássuk életlehetőségeink szélesebb európai és globális dimenzióit, s képesek legyünk egy globálisan versenyző társadalomban is megállni a helyünket.

A tudásközvetítés és a szocializáció összefüggésében ki kell térni az esélyegyenlőség kérdésére. Minden vitán felül áll, hogy a jogi és társadalmi vonatkozásokban elért egyenlőség vagy legalábbis annak megközelítése hatalmas eredmény, s ezt mindenképpen szükséges megőrizni. Az egyes egyén biológiai adottságainál fogva azonban nem egyenlő, s illúzió, hogy egyenlővé lehet tenni. Úgy gondolom, hogy az elért vívmányok alapján most már megtehetjük, hogy ezt felvetjük, sőt fel is kell vetni. Különösen fontos ez a tudásalapú társadalom korában, amikor véleményem szerint eljutottunk odá-

ig, hogy most már a különbségeket is fel lehet, sőt fel kell vállalni, s az oktatást a tehetségek különbségéhez igazodó igények alapján kell felépíteni. Az esélyegyenlőség hirdetését, abban a felfogásban, hogy tanítsuk együtt a nagyon tehetségest meg a szerény képességűt, elhibázott politikának és gyakorlatnak tartom, és ellentétesnek a tudásalapú társadalom érdekeivel. Az esélyegyenlőség mai értelmezése az oktatásban destruálja a kiváló képességűt, nem hagyja, hogy a tehetsége kibontakozzon, de destruálja a kevésbé tehetségest is, akit a képességeinek nem megfelelő környezetben szorongásos helyzetbe hozza. Az oktatásnak is, nekünk is föl kell vállalnunk, hogy különbözőek vagyunk.

Az egyenlőségnek tehát más megfogalmazására van szüksége, mint amit az esélyegyenlőség nevében ma hirdetünk. A tudásalapú társadalom korában valójában az oktatás egyik alapvető kérdése, mennyire sikerül az egyenlőség és a különbözőség egységét, dialektikáját kialakítani. Téves az a nézet, amely szerint attól igazán demokratikus az oktatás intézményrendszere, hogy ugyanolyan oktatást kap a kiemelkedő képességű diák, mint az átlagos vagy szerény képességű. Úgy is mondanám, hogy az esélyegyenlőség mellett az oktatásban az *egyéni tehetség gondozásra* kellene tenni a hangsúlyt. A tehetséggondozást már óvodában el kell kezdeni, s természetesen az oktatás különböző szintjein ez különböző módszereket igényel. Az oktatáson belül olyan kiscsoportos foglalkozásokat kellene kialakítani, ahol a különböző tehetségek ki tudnak bontakozni, s a tehetségüket megfelelő szakemberek gondozzák. Ez természetesen a mainál sokkal-sokkal költségesebb, és több munkát igényel, de ez a tudásalapú társadalom követelménye. Közgazdász szemmel úgy is mondhatnám,

hogy a mai oktatási rendszer az emberi erőforrások „termelésének” a pazarlása, s ez a tudásalapú társadalomban már nem engedhető meg. Miközben az ilyen oktatási rendszer többbe kerülne, a gazdasági és a társadalmi haszna is megsokszorozódna.

Természetesen faji, vallási vagy bármilyen kulturális alapon nem szabad az iskolában diszkriminálni. Mindenfajta szegregáció elutasítandó. Miközben a tudásátadásban a gyerekek képességeik függvényében elkülönülnek, ez nem jelenti azt, hogy a különböző képességű gyerekek ne járhatnának továbbra is egy osztályba, akkor, amikor az iskola a szocializációs funkcióit gyakorolja.

Vita folyik a versenyző vagy a kooperatív modellek üdvösségéről. Úgy gondolom, hogy ad abszurdum egyik modell sem tökéletes, hanem az ideális a kettő értelmes kombinációja. Az együttműködő magatartások nem zárják ki egyáltalán a versengés lehetőségét, sőt azt kifejezetten kívánatosnak teszik. Hozzátehetjük, az EU egész filozófiája és működése a verseny és az együttműködés dialektikájára épül, ez adja erejét és életképességét. Ezzel összefüggésben fontosnak tartom, hogy a gyerekekkel szemben magas követelményeket kell támasztani. A terhelés csökkentése, valamint az osztályozás elhagyása például, vitatható lépések. Teljesítményalapú társadalomban élünk, és a gyereket igenis lehet és kell terhelni. Normális gyerekeknek, ha teljesíthető követelményeket szabunk meg, bármilyen magasak is azok, teljesíti. Az alulkövetelés viszont demoralizálja a diákot. Ezúttal is vissza kell utalni arra, hogy természetesen meg kell találni a különbözőségek és az egyenlőség összekapcsolását és harmóniáját.

A rendszer akkor lesz működőképes és társadalmilag elfogadható, ha a nyitottságra épül. A nyitott oktatási rendszer egyrészt azt

jelenti, hogy a mobilitás biztosított a társadalom minden rétege számára és irányába, és hogy a tudás mindenki számára korlátozás nélkül hozzáférhető. Természetesen az iskolán belüli szintek nemcsak átjárhatóak, hanem erre határozott törekvés van. S ebben a konstellációban lényeges a szociális és gazdasági különbségek kezelése, amelyet az oktatáspolitikának harmonikusan alárendelt szociális politikával kellene elérni.

Az eredmények csak korlátozottak lehetnek mindaddig, amíg a reformok nagyrészt arról szólnak, hogy lehetne az egyensúlyteremtés érdekében a rendszerből még pénzt ki-spórolni. Az elmúlt években fontos reformlépések (Bologna) történtek, főként a felsőoktatásban. A felsőoktatás nyitottabbá és rugalmasabbá vált, megteremtődött az átjárás lehetősége egyetemek, szakok között, s kinyílt az európai mobilitás szempontjából. Mégis a zömében pénzügyi egyensúlykereső, a külső követelményeknek látszólag megfelelő reformok után olyanok kellene legyenek összhangban vannak a tudásalapú társadalom követelményeivel és az információs társadalom lehetőségeivel.

Vissza kell térni a költségvetési finanszírozás kérdéséhez. A színvonalas és racionális elvek mentén szervezett oktatáshoz olyan adókra lenne szükség, amelyek képesek lennének fedezni azokat nagyobb költségét. Ez természetesen csak valamiféle társadalmi szerződés kertében működne. A magas színvonalú oktatást ma az állam nem képes megfinanszírozni. Fennáll a veszélye, hogy ez kizárólagosan a magániskolák privilégiuma lenne. A magánvállalkozásnak valamilyen szinten továbbra is széles teret kell adni, bár nyilvánvaló, hogy a magánszféra inkább a speciális tehetséggondozásban, bizonyos speciális képzésekben és természetesen a

felsőoktatásban kaphatna nagyobb szerepet. Nem lenne jó, ha a minőségi képzésben az állami közoktatás ne tudna alternatívát kínálni. Ennek a megfinanszírozásához kellene az a fajta társadalmi szerződés, hogy az adófizető ténylegesen vállalja ennek nagyobb költségeit. Az ilyen adózás formáját, kereteit, s a kapcsolódó szociális követelményeket természetesen ki kellene dolgozni. A felsőoktatásban ezt mindenképpen kombinálni kell az egyéni tandíjfizetéssel. Egy dolog nem megy: az ingyenes oktatás deklarálása, majd az állam, mivel képtelen finanszírozni, megpróbál az oktatási intézményeken „potyautazni” (alultervezett kvóták, költségáthárítások, alacsonyan tartott bérek stb.).

Mind a két közszektorra, a közoktatásra és az egészségügyre is vonatkozik, ahhoz, hogy a funkciójukat betöltsék, a szektorból nem pénzt kellene kivonni, hanem befektetéseket kellene eszközölni. Méghozzá jelentős befektetésekre lenne szükség. Ezek a befektetések különösen az egészségügyben azért sürgetőek, mert az elmúlt évtizedekben épp az új technikák és tudományos felfedezések alapján olyan hatalmas fejlődésnek lehetünk tanúi, hogy a sztetoszkópos vizsgálatokra épült egészségügyi finanszírozás ezt már egyszerűen képtelen követni. A maximális szolgáltatás elve így nemzetközi összehasonlításban mindinkább illúzióvá válik. Az állami befektetésekre különösen akkor, amikor a költségvetési megszorítások vannak napirenden, nem lehet számítani. Nincs más választás tehát, mint az egészségügyet meg kell nyitni a magánszféra befektetési számára. A magánvállalkozás előtt az út már régen megnyílt, csak éppen a befektetéseket ellenzik. A fő érv, hogy ilyen fontos közszolgáltatást nem lehet a profitszerzés érdekeinek alávetni, s a betegek húznak a rövidebbet.

Ez a zavaros populista szólam már annyiszor hangzott el, hogy lassan kőbe véssett igazságnak tűnik. Pedig a tétel komoly vita érveivel szemben aligha áll meg. A tej vagy a kenyér éppen ilyen, naponta és alacsony jövedelműek által fogyasztott jószág, s velük kapcsolatban miért lehet a profitelvnek helyet adni.

A reformok célja, hogy a fogyasztás színvonala javuljon, mindenki jobban járjon, észszerűbbé váljon a gazdálkodás, s a szolgáltatóknak tisztességes javadalmazásban legyen részük. A reformokat széles társadalmi egyetértés alapján kellene szervezni. A jól felépített

reformokhoz világos és jól ütemezett akcióprogramokat kellene rendelni, s azokat meggyőzően kommunikálni az összes érdekelt fél irányába. A konfliktusok, vagy ha úgy tetszik, a „kataklizmák”, csak így kerülhetők el.

Kulcsszavak: *globalizáció és globális integráció, társadalmi „átalakulások”, technikai forradalom, tudásalapú társadalom, gazdaság és a társadalom szerkezeti változásai, poszt-indusztriális és poszt-nemzeti társadalom, lisszaboni folyamat, strukturális problémák és reformok, reformok a költségvetés és oktatás terén.*

IRODALOM

Badi, Bertrand – Smouts, Marie-Claude (1998): *A viszzájára forduló világ.* Aula, Budapest

Balcerowicz, Leszek (1996): *Socialism, Capitalism, Transformation.* Oxford University Press–CEUP, Budapest–London–New York

Drucker, Peter F. (1994): *Post-Capitalist Society.* Harper Business, New York

Eötvös Lóránd (1985): *Az egyetem feladatáról.* Gondolkodó magyarok. Magvető, Budapest

Friedman, Thomas L. (2006): *És mégis lapos a Föld.* HVG Könyvek, Budapest

Fukuyama, Francis (1999): *The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of Social Order.* Free Press (A Nagy Szétbomlás Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése. Fordította: M. Nagy Miklós. Európa, Budapest, 2000)

Held, David et al. (2004): *Global Transformations.* Polity Press, Cambridge.

Hoós János (2006): *Global Governance.* Akadémiai, Bp.

Huntington, Samuel P., (1996): *The Clash of Civilizations and Remaking of World Order.* Simon and Schuster, New York

Kahane, Yehuda (2006): *Technological Changes, the Reversal of Age Pyramids and the Future of Retirement Systems.* European Papers on the New Welfare. No. 4, Feb. 2006. The Risk Institute, Trieste–Milan–Geneva

Kiss Endre, (2003): *Globalizáció és/vagy Posztmodern.* Főiskolai Jegyzet. Kodolányi Főiskola, Budapest–Székesfehérvár

Friedrichs, Günther – Schaff, Adam (eds.) (1982): *Microelectronics and Society, For Better or For Worse, A Report to the Club of Rome.* Pergamon Press, Oxford

Mittleman, James H. (2004): *Whither Globalization? The Vortex of Knowledge and Ideology.* Routledge, London

Pierre, Andrew J. (ed.) (1987): *A High Technology Gap? Europe, America and Japan.* Council on Foreign Relations, New York

OECD (2000): *Science, Technology and Industry Outlook.* OECD, Paris

Simai Mihály – Gál Péter (2000): *Új trendek és stratégiák a világgazdaságban.* Akadémiai, Budapest

Simai Mihály (1994): *The Future of Global Governance.* U.S. Institute of Peace Press, Washington, D. C.

Szentes Tamás (2005): *Fejlődés, Versenyképesség, Globalizáció.* I–II. Akadémiai, Budapest

Toffler, Alvin – Toffler, Heidi (1970): *Future Shocks.* Bantam Books, New York

Toffler, Alvin (1980): *The Third Wave,* William Morrow, New York

Török Ádám (2005): *Competitiveness in Research and Development.* Edward Elgar, Cheltenham